

ЗЕМСТВА ДОНБАСУ: ВІДНОСИНИ З ВЛАДНИМИ СТРУКТУРАМИ І СУСПІЛЬСТВОМ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто джерела з історії земств Донбасу, представлені законодавчими пам'ятками, діловою документацією, спогадами земських діячів і описовими матеріалами. Їх аналіз дозволяє визначити ступінь практичної реалізації основних концептуальних завдань органів місцевого самоврядування. Особливістю джерел є відображення в них відношення суспільства до земських заходів, яке простежується при аналізі опублікованих звернень населення до земського представництва.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, земство, суспільство, влада.

В статье рассмотрены источники по истории земств Донбасса, представленные законодательными памятками, делопроизводственной документацией, воспоминаниями земских деятелей и источниками описательного характера. Их анализ позволяет определить степень практической реализации основных концептуальных задач органов местного самоуправления. Особенностью источников является отображение в них отношения общества к земским мероприятиям, которое прослеживается при анализе опубликованных обращений населения к земскому представительству.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, земство, общество, власть.

The article describes the sources in the history of Donbas Zemstvos represented by legislative memorials, record keeping documents, memories of zemstvos authorities and descriptive sources. Their analyses make it possible to determine the practical implementation of major conceptual problems of local self-government. One the peculiarities of the sources is to display is them public attitudes to local projects, which also can be traced in the analyses of published references of the population's appeals to zemstvo's representatives.

Key words: local self-government, district council, society, authority.

Проблеми самоврядування активно обговорюються в наш час як на державному, так і на місцевому рівнях. Взаємовідносини місцевого самоврядування і держави в умовах зміцнення державної вертикалі влади супроводжуються процесами розробки нового механізму їх взаємодії. Земства є унікальним явищем вітчизняної історії як органи, що сприяли активізації громадської діяльності й акумулювали в своїй роботі суспільні інтереси. До того ж за часів їх існування сформувалась раціональна система розподілу обов'язків між державними і регіональними органами влади, яка може стати корисною при організації діяльності сучасних органів самоврядування.

Метою наукової розвідки є класифікація джерел з історії земств Донбасу (Маріупольського, Бахмутського і Слав'яносербського повітів Катеринославської губернії) наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та визначення їх інформаційного потенціалу.

Джерельна база з історії земств Донбасу репрезентована документальними матеріалами п'яти груп джерел: законодавчі акти та документи урядових установ, матеріали діловодства, статистичні матеріали, періодична преса, мемуарна література. Більшість їх сконцентрована в ЦДІАК України, державних архівах Дніпропетровської, Луганської та Донецької областей.

Першу групу джерел становлять законодавчі акти та нормативні документи, які визначали процес створення та подальший розвиток земств, їх можна розподілити на підгрупи. До першої належать офіційні документи загальноросійського масштабу. Це законодавчі акти вищих органів державної влади Російської імперії, насамперед «Положення про губернські та повітові земські установи» 1864 та 1890 рр., а також циркуляри та розпорядження до них, що в комплексі сприяють з'ясуванню сутності діяльності, завдань та компетенції земств [1]. Їх аналіз дозволяє змоделювати структуру земського самоврядування і визначити ті проблеми, котрі стали предметом дискусій у суспільстві з питань земського реформування.

Значна кількість нормативних актів зосереджені у фондах Департаменту загальних справ МВС (ф. 1284) і Господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ (ф. 1287) Російського державного історичного архіву [2]. Вони допомагають з'ясувати сутність завдань та компетенції земств, процес впровадження земств у Катеринославській губернії.

До другої підгрупи джерел належать документи, які надають інформацію про різні напрями діяльності земських установ. Так «Сборник постановлений по Министерству народного просвещения» у 12 томах, які було видано протягом 1855-1896 рр., містить урядові розпорядження, укази щодо розвитку земської освіти. Розвиток земської освіти на початку ХХ ст. регламентовано у законах про введення загального навчання від 3 травня 1908 р. і про шкільне будівництво від 22 червня 1909 р. Процес відкриття земствами початкових училищ та політику уряду щодо підготовки народних учителів можна дослідити за «Положенням о начальных народных училищах 14 июля 1864 г.» та «Сводом главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях» [3].

Медичну діяльність земств висвітлюють положення Лікарського статуту 1857 р., Статуту медичної поліції 1857 р. та документи «Свода узаконений и распоряжений правительства по врачебной части в империи» [4].

Викликають інтерес матеріали, які відтворюють процес трансформації законодавчого врегулювання діяльності земських установ. Це, насамперед, «Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений», до якого увійшли пропозиції губернаторів, направлені до Міністерства внутрішніх справ у 60-70-ті роки ХІХ ст. щодо функцій губернатора, його компетенції, зокрема, стосунків з повітовими земськими установами [5].

Другу групу джерел складають матеріали діловодства. Корисними для аналізу різноманітних поглядів та думок, виявлення розбіжностей та суперечок з того чи іншого приводу між земськими діячами, гласними є журнали земських губернських та повітових зборів, протоколи,

стенографічні звіти, доповіді комісій, клопотання, особисті міркування гласних, листування губернаторів та земських управ. Порівняльний аналіз кола питань, що розглядалися на засіданнях губернських зборів, дав можливість визначити найбільш актуальні проблеми, які турбували представників земств, та шляхи їх можливого вирішення.

У фондах ЦДІАК України зберігаються матеріали офіційного діловодства, які розкривають правові засади діяльності земських зборів і управ, визначають їх юридичний статус. Матеріали фондів 294 «Канцелярия Киевского отдельного цензора» і 289 «Киевская крепостная жандармская команда» містять документи, які свідчать про ставлення урядових установ до місцевого самоврядування і чітко окреслюють коло діяльності земств. Документи фонду 707 «Канцелярия Попечителя Киевского учебного округа» відтворюють інформацію про джерела і розміри асигнувань на освіту, шкільні навчальні програми тощо.

Багато цінних матеріалів, які висвітлюють діяльність Маріупольського повітового земства, зберігається у фонді 110 Держархіву Донецької області. Частина з них інформує про розвиток земської доброчинності. Так збереглися документи про створення у 1876 р. Маріупольського доброчинного товариства, про сприяння Маріупольського земства діяльності «Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых», про проведення благодійної роботи під егідою всеросійського «Попечительства императрицы Марии Федоровны о глухонемых» [6]. Матеріали фонду 101 містять інформацію про форми земських податків, якими обкладалось підприємництво і земельні угіддя за земським Положенням 1864 р. у Бахмутському повіті [7].

«Отчеты Мариупольской уездной земской управы, земскому собранию» та «Протоколы Мариупольского уездного земского собрания очередных и чрезвычайных сессий» дозволяють простежити вплив земств на розвиток освіти і медицини, на культурне існування нацменшин Маріупольського повіту, виявити, яку частину бюджету земства передавали на будівництво притулків та інтернатів тощо.

Багато цінних матеріалів з історії земств Донбасу зберігається у Держархіві Дніпропетровської області. Це постанови, укази і проекти Катеринославського губернського земства [8]. Ряд документів висвітлює розвиток земської доброчинності (відкриття дитячих притулків, піклування про сиріт) [9]. Значна кількість доповідей Катеринославської земської управи інформує про відкриття фельдшерських шкіл, ремісних класів, утримання земських стипендіатів [10]. Відкриття земських лікарень і аптек, утримання будинків для душевнохворих також знайшло своє відображення на сторінках звітів лікарів і санітарних частин у земській управі [11].

У фондах Артемівського державного краєзнавчого музею зберігаються матеріали, які висвітлюють розвиток земської початкової і профільної

освіти в Бахмутському повіті, будівництво лікарень і аптек, організацію земської добрودійності [12].

У Державному архіві Луганської області зосереджено матеріали, які висвітлюють діяльність Слов'яносербського повітового земства наприкінці XIX – на початку XX ст. (ф. 61). Це документи з медичної діяльності земства (звіти про будівництво повітової лікарні, медико-санітарні розробки тощо), про розвиток початкової і профільної освіти, функціонування бібліотек-читалень Слов'яно-сербського земства, фінансування інтернатів для дітей, діяльність земства в роки Першої світової війни [13].

Значний інтерес представляють матеріали засідань Катеринославських губернських земських зборів, видані протягом 1914-1916 рр. Губернським Статистичним комітетом у вигляді «Систематического Свода Постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг.», до якого увійшло 10 223 постанови губернських земських зборів і 40 різноманітних нормативних актів, прийнятих губернським земством [14].

Статистичні матеріали складають наступну третю групу джерел. Це статистичні щорічники, бюлетені, статистичні збірники тощо. Адже земства у своїй практичній діяльності потребували ретельно виученого місцевого матеріалу. У зв'язку з цим систематично здійснювалося обстеження місцевостей, а їх підсумки друкувалися у статистичних збірниках: «Земський щорічник», «Статистичний щорічник Росії». Матеріали про освітню, культурну, благодійну, медичну діяльність земств Маріупольського, Бахмутського і Слов'яносербського повітів розміщені в «Сборнике статистических сведений по Екатеринославской губернии» [15].

Невід'ємною складовою джерельної бази із земської проблематики є періодична преса: земські видання та загальноросійські громадсько-політичні журнали. Своєчасно і гостро реагуючи на злободенні проблеми земської освіти, медицини, добродійності, преса відтворила увесь спектр напрямів земської діяльності – від публікацій стенографічних звітів земських з'їздів до статистичних оглядів. Вагомі та гострі соціальні питання неодноразово порушувалися на сторінках таких видань, як «Земство», «Земский обзор», «Вестник трезвости», «Земское дело», «Земский сборник», «Исторический вестник», «Волостное земство», «Земский работник» та ін. Ці публікації, як дійсні свідчення з минулого, дозволяють реалістичніше відтворити процес впровадження земств та з'ясувати труднощі, з якими вони стикалися у своїй діяльності.

Просвітницька діяльність земств висвітлювалася на сторінках педагогічних журналів «Русский народный учитель», «Южный край» та ін. Тут друкувалися відомості про стан шкільної справи в різних губерніях і повітах, у тому числі й Донбасу.

Серед періодичних видань із земської медицини слід виділити газети: «Врачебные ведомости», «Медицинский вестник», «Врач», «Современная медицина», «Фельдшер» та ін.

Діяльність Бахмутського повітового земства висвітлювалася на сторінках «Народной газеты Бахмутского земства», яка видавалася протягом 1906-1917 рр. Тут відображалися усі сторони земської діяльності, друкувалися статистичні дані, публікувалися протоколи засідань земських зібрань тощо [16]. Слов'яносербська повітова земська управа 1 травня 1903 р. започаткувала видання безкоштовного «Листка об'явлений Слав'яносербського земства», в якому публікувалися рішення земства.

Важливими джерелами для усвідомлення глибинної сутності досліджуваної проблеми виступає мемуарна література. Аналіз цих джерел свідчить, що не всі вони рівнозначні за своїм змістом та проблематикою. Одні з них насичені багатим фактичним та статистичним матеріалом, інші – глибокими роздумами, обґрунтованими висновками, деякі привертають наукову увагу конкретними сюжетами, узагальненнями досвіду роботи сучасників чи, нарешті, цікавими практичними вказівками та рекомендаціями. На нашу думку, ці доробки заслуговують на уважне і ґрунтовне виучення, оскільки виступають письмовими свідченнями безпосередніх учасників чи свідків перебігу важливих історичних подій, що тривалий час упродовж 1865-1914 рр. супроводжували суспільне життя окресленого регіону. Процес введення земств, стосунки з урядом і суспільством відобразились у мемуарах Д. Гнедіна, О. Новікова, В. Хижнякова, П. Мілюкова, С. Вітте, О. Керенського, В. Безобразова [17]. Останні роки існування земських установ описані у спогадах міністра фінансів Росії (1911-1919 рр.) В. Ковковца [18]. Джерела особистого походження представлені також спогадами земських діячів різної політичної орієнтації, що дозволяє оцінити вагомість окремих ініціатив земських гласних у контексті загальноросійських перетворень [19]. Багато інформації про укладення Положення про земські установи надає щоденник міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва [20]. Об'єктивно описуються події в земському середовищі в «Воспоминаниях Б.М. Чичерина» [21].

Таким чином, джерельна база з історії земських установ Донбасу багата різними за видовою належністю та змістом джерелами, які допомагають зрозуміти становище і значення земств в Україні. Системне вивчення та критичний підхід до усіх згаданих джерел дозволили здійснити дослідження багатогранної діяльності земств Донбасу як складової частини загальноросійських земств. Адже лише регіональний підхід до висвітлення земської історії може дати ефективний результат у визначенні закономірностей та особливостей розвитку місцевого самоврядування України. Проте на сьогодні ряд питань земської історії, які можна дослідити за джерелами, досі

залишається невивченим, а саме: питання про боротьбу поглядів у земських зібраннях, розподіл повноважень між губернськими і повітовими земствами. Недостатньо вивчені й земські журнали (опубліковані в них звернення людей до

земського представництва), які відображають відношення населення до органів місцевого самоврядування. Отже, дана тема потребує подальшого студіювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. ПСЗ-2. – Т. 39. – № 40457. – С. 1-13; № 40458. – С. 14-21; № 40459. – С. 21-22; ПСЗ-3. – Т. 10. – СПб., 1890. – № 6927. – С. 493-511.
2. Російський державний історичний архів. – Ф. 1284. – Оп. 92. – Спр. 9, 35; Ф. 1287. – Оп. 91. – Спр. 22.
3. Положение о начальных народных училищах 14 июля 1864 г. // Земские учреждения. Извлечение статей из книг Свода законов и продолжений (Т. 4-15). – Изд. 2-е. – М., 1866. – С. 305-314; Аннин П. Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / П. Аннин. – СПб., 1890. – Ч. 1. – 320 с.
4. Устав врачебный // Свод учреждений и уставов врачебных по гражданской части. – СПб., 1857. – Т. 13. – Кн. 2. – С. 3-132; Устав медицинской полиции // Свод учреждений и уставов врачебных по гражданской части. – СПб., 1857. – Т. 13. – Кн. 2. – С. 146-317; Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной части в империи. – Вып. III. – СПб., 1897-1898. – 327 с.
5. Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений: В 4 ч. – СПб., 1870-1871. – Ч. 1-4.
6. Державний архів Донецької області. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 16, 79, 105.
7. Там само. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 3.
8. Проект Положений о земских кассах мелкого кредита (губернских и уездных) // Вестник Екатеринославского земства. – № 43. – 1904. – С. 1251-1253; Свод обязательных постановлений Екатеринославского губернского земства. – Екатеринослав, – 1903. – 84 с.
9. Устав Общества попечения о подкидышах и сиротах призываемых Екатеринославским губернским земством. – Екатеринослав, 1903. – 18 с.; Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1889 г. – Ч. 2., Екатеринослав, 1890. – С. 51-55.
10. Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. Ч. 2. – Екатеринослав, 1888. – С. 37-105; Отчет об общеобразовательных курсах губернского земства для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии. 1904 г. – Екатеринослав, 1905. – 33 с.
11. Всегубернский Съезд врачей и представителей земских учреждений по Врачебно-Санитарной части в Екатеринославской губернии (20-30 августа 1903 г.). – Вып. 21-й. – Екатеринослав, 1903. – 163 с.; Труды X губернского съезда врачей и представителей. Т. 3. – Екатеринослав, 1911. – 60 с.
12. Журналы 48-го очередного Бахмутского уездного Земского Собрания сессии 1913 г. (10-18 октября). – Бахмут, 1914. – 87 с.; Отчет об исполнении постановлений очередного Бахмутского уездного земского собрания сессии 1913 г. – Бахмут, 1914. – 91 с.
13. Державний архів Луганської області. – Ф. 61. – Оп. 1. – Спр. 4, 5, 7, 8, 10, 11, 83.
14. Систематический Свод Постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг. / Под ред. П.К. Соколова. – Ч. I, Ч. II. – Екатеринослав, 1914. – 1916.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Т. 1. – Екатеринослав, 1886. – 1073 с.; Сборник статистических сведений по Катеринославской губернии. Мариупольский уезд. – Т. 2. – Екатеринослав, 1896. – 267 с.; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд. – Т. 3. – Екатеринослав, 1899. – 572 с.
16. Гринченко Б.Д. Цель народной школы / Б.Д. Гринченко // Русский народный учитель. – 1884. – № 5. – С. 295-298; Собрание членов Общества распространения в народе грамотности // Южный край. – 1886. – 12 мая.
17. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 5-7. – С. 14-18; Новиков А.И. Записки земского начальника / А.И. Новиков. – СПб., 1899. – 145 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Пг., 1916. – 210 с.; Милоков П.Н. Воспоминания (1859-1917) / П.Н. Милоков / Под ред. М.М. Карповича и Б.И. Элькина.: В 2-х тт. – Нью-Йорк, 1955.; Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю. Витте.: В 3-х тт. – Т. 1. (1849-1894). Детство, царствования Александра II и Александра III / Под ред. Р.Ш. Ганелина и Б.В. Ананьича – М., 1960. – 555 с.; Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: мемуары / А.Ф. Керенский. – М., 1993. – 457 с.
18. Коковцев В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1911-1919 гг. / В.Н. Коковцев. – М., 1991. – 591 с.
19. Игнатъев А.А. Воспоминания графа Алексея Игнатъева. 50 лет в строю / А.А. Игнатъев. – М., 2002. – 310 с.; Линд В.Н. Воспоминания о моей жизни / В.Н. Линд // Русская мысль. – 1911. – Кн. 7. – С. 78-167 с.; Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. 1867-1905 гг. / И.И. Петрункевич // Архив русской революции / Под ред. И.В. Гессена. – Берлин., 1934. – Т. XXI. – С. 345-406; Головин К.Ф. Мои воспоминания / К.Ф. Головин. – СПб., 1908-1910.: В 2-х тт., Т. 2. (1881-1894 гг.), 1910. – 274 с.; Безобразов В.П. Дневник академика В.П. Безобразова / В.П. Безобразов // Русская старина. – 1908 г. – № 1. – 7 с.; № 10. – С. 3-5; 1909 г. – № 12. – С. 2-8; 1910 г. – № 2. – С. 4-9.
20. Валув П.А. Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел (1861-1876) / П.А. Валув / Под ред. П.А. Зайончковского: В 2-х тт. – М., 1961.
21. Воспоминания Б.Н. Чичерина: В. 4 т. / Б.Н. Чичерин. – М., 1900-1934.

Рецензенти: д.і.н., проф. А.В. Гедьо,
к.і.н., доц. О.П. Тригуб

© Сараева О.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2010 р.